

УДК 712.253

К.М. Гамалія

МОНАСТИРСЬКІ САДИ ЄВРОПИ ЧАСІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Епоха Середньовіччя була перехідною між падінням Римської імперії та добою Відродження. В Європі цього періоду центрами збереження надбань мистецтва та наукових знань, зокрема у садівництві, виступають монастирі.

Пошук даних з історії середньовічних садів ускладнений малою кількістю тогочасних артефактів. Археологія надає відомості у вигляді нечисленних залишків садів: рукотворних водойм, ділянок окультуреного ландшафту. Найповніше уяву про вигляд садів Середньовіччя та асортимент вирощуваних у них рослин можна отримати з творів літератури й мистецтва – поезії, літописів, книг з кулінарії та медицини, живопису, настінного розпису, ілюстрацій у старовинних манускриптах.

Історіографія середньовічних садів у Європі починається з Карла Великого, званого також Шарлеманем (742-814 рр.). Отримавши 800 р. титул імператора Римської імперії, він видав статут «*Capitula Gisdevillis Imperialis*», в якому, окрім інших рекомендацій, наводився список городніх рослин, квітів та плодкових дерев, що мали вирощуватись на підлеглих йому землях. Запеклий воєнник, Шарлемань клопотався про стан здоров'я своєї армії, тому до його списку входили лікарські рослини (шавлія, рута, м'ята, чебрець). Його рескрипт обумовив появу схожих рис у розвитку садівництва (наскільки це дозволяли кліматичні умови) на приватних та монастирських землях Франції, Німеччині, Швейцарії, Нідерландів, Північної Італії й Австрії.

Певний вплив на формування принципів європейського садівництва мав Близький Схід. У результаті свого панування у Персії впродовж 7 століть араби засвоїли притаманний персам спосіб життя і транслювали його до Європи через Південну Іспанію шляхом видання грецьких текстів, зокрема фармацевтичних, перекладених арабською мовою, а потім з арабської на латинську. Інший шлях трансляції запозичених знань здійснювався через навчання у медичних школах, де викладалася не тільки інформація про лікарські рослини, а й концепція саду як місця відновлення сил, поліпшення здоров'я завдяки відпочинку та фізичним вправам. Нові ідеї медики переносили, подорожуючи між медичними школами, ботанічними садами та монастирями.

Єдиний архітектурний план, що зберігся з часів раннього Середньовіччя, був складений в монастирі св. Галла у Швейцарії. Святий Галл, ірландський монах і просвітител (бл. 550-бл. 640 рр.), у 612 р. збудував собі келію на Боденському озері для усамітнення та молитов. Згодом на цьому місці з'явився присвячений йому монастир, що у VIII ст. став одним із найбільших бенедиктинських монастирів у Європі. При ньому існувала велика бібліотека, в стінах якої у IX ст. був зроблений план, що являв ідеальну модель середньовічного монастиря. На плані зображений монастирський сад із лікарськими та городніми рослинами і плодovими деревами.

Важливі відомості щодо середньовічних садів можна знайти у Альберта Великого, домініканського церковника німецького походження, філософа-схоласта (1206-1280 рр.). Найосвіченіший серед учених XIII ст., він отримав прізвисько «*Doctorum universalis*». Ним створена енциклопедична праця, в якій вміщувався розділ, присвячений рослинам – «*De vegetabilis et plantis*» (бл. 1260 р.). Сад, за описом Альберта Великого, складався з двох частин: одна була вкрита дереном, посередині знаходився фонтан з кам'яним басейном, периметром були встановлені дернові сидіння; у другій влаштувалися куртини з запашними травами (рутою, шавлією, базиліком) та квітами (фіалками, ліліями, трояндами, ірисами та ін.). По краях саду висаджували дерева, переважно плодови: груші, яблуні, гранати, але більше для створення тіні, ніж для ужиткових потреб.

1305 р. вийшла праця вченого-травника з Болоньї, Пьєтродель Кресченці, «*Liberruga lium commodorum*» (Про вигоди сільського господарства). Кресченці, наводячи опис саду, за Альбертом Великим, додає нові подробиці: сад оточувала огорожа з квітучого терену, троянд та плодкових дерев (горіху, яблуні, груші, фіги, шовковиці, мигдалю, вишні, сливи, айви), в ньому вирощувався також виноград.

Нині, на зламі тисячоліть, інтерес до історії середньовічного садівництва зростає. Оскільки найяскравіше він представлений монастирськими садами, цьому питанню присвячена низка змістовних книг, що вийшли як у далекому [1; 2], ближньому зарубіжжі [3], так і в Україні [4; 5]. З їхнього змісту випливає, що основи середньовічних монастирських садів закладались у садівництві,

започаткованому у найдавніших центрах цивілізації: Єгипті, Месопотамії, Греції та Римі. З Єгипетських садів був запозичений прямокутний, симетричний план; із Дворіччя – досвід створення колекцій рослин та тварин; з Греції – насиченість священними атрибутами; Риму – перистильний тип композиційно-планувального рішення. З країн Давнього Світу до творців середньовічних монастирських садів перейшло захоплення релігійною символікою [4]. Сад порівнювався зі священною книгою, яку слід читати через символіку його побудови, сакральний зміст рослин та композицію їхніх насаджень.

До типології середньовічних монастирських садів дослідники підходять по-різному. Підійшовши до цього питання з позицій орденської належності, що обумовлювала характер архітектурного ансамблю, В.Тарас виділяє два види: 1. Замкнений монастирськими стінами (склався на основі візантійського впливу та місцевих традицій); 2. Замкнений монастирськими спорудами (римсько-католицький вплив) [6]. О.Рубцова відрізняє види монастирського саду залежно від їхнього призначення: овочеві, фруктові, для прогулянок і молитов, трав і ароматів [5].

Детальну характеристику типів монастирських садів можна знайти у Сільвії Ландсберг. Зважаючи на те, що такий сад слугував не тільки для усамітнення, а й для підкріплення та відновлення сил, виробництва продуктів споживання та лікарських трав, естетичного задоволення, був місцем захоронення померлих, вона розрізняє лікарняний та цвинтарний сади, сад для гостей, сад келаря, зелений двір, сади послушників [2].

Закритий, або огорожений сад (*hortus conclusus*), «замкнений» муром, знаходився в центрі монастиря, з південного боку церкви. Це поляна, вкрита дерном, на якій хрестоподібно перетинались доріжки. В центрі влаштовувався фонтан або місце для омивання, поєднані з каналом для збирання дощової води, що стікала з церковної стріхи. На поляні монахи у призначені години, вдень і вночі, здійснювали ритуальні процесії, а також навчалися впродовж свого перебування у монастирі. Трава завжди зволожувалась і регулярно підстригалась для збереження зеленого кольору. Такий колір символізував відродження і вічне життя і водночас вважався корисним з точки зору фізіології, оскільки: «Зелений дерен посеред саду освіжає очі і спонукає повернутися до навчання». Зазвичай в саду росло символічне дерево – сосна або ялівець. Слід зазначити, що образ закритого монастирського саду Середньовіччя походить з «Пісні пісень» біблійного Старого завіту.

Огорожений монастирський сад символізував рай [7]. Дійсно, слово «парадіз», що староперською мовою означає «сад», перекладається також як «огорожене місце». У слов'янській мові еквівалентність образів «сад» та «місто», притаманна архаїчному мисленню, розкривається у словах «град» (місто) та «вертоград» (сад). «Вони еквівалентні, – констатує С.Аверінцев, – як образи простору, «звідусіль огороженого»... і настільки умиротвореного, укритого, упорядкованого і прикрашеного, обжитого та дружнього людині – у протилежність «темряві зовнішній» [8; 364]. Згідно Д.Лихачову, відгородженість монастирського саду є його характерною рисою. Він уособлює рай, в якому розквітають запашні квіти, визрівають плоди, співають пташки; він приносить радість всім почуттям людини: зору, слуху, нюху, дотику. Огорожа асоціюється зі спасінням, ізоляваністю від земних гріхів та впливу темних сил. Адам і Єва, спокушені змієм та вигнані з раю, за межі огорожі, були позбавлені спасіння.

Цвинтарний сад повинен був сприяти більш яскравому відчуттю життя. На думку С.Ландсберг, саме цвинтар символізував рай і зображувався персами як плодовий сад, концепцію якого сприйняв ісламський світ, а потім південна середньовічна Європа. Зберігся план, що підтверджує існування такого саду у християнському світі у IX столітті: на ньому зображені плодові дерева, висаджені по периметру. План саду був регулярний, доріжки вкривалися травою або піском, споруджувалися трояндові та виноградні трельяжі. Серед підстриженого дерену росли квіти: лілеї, троянди та ін. Цвинтар перебував у віданні ризничого, який постачав квіти, тисові та лаврові віти для релігійних свят. Посередині саду знаходився басейн, влаштований як для задоволення, так і для збереження цінних видів риб та вирощування водних лікарських рослин. Існує думка, що тринадцять дерев, що росли посеред могил, і дванадцять відділень басейну з фонтаном у центрі, символізували Христа і дванадцять апостолів.

Відповідно до правил, сформульованих св. Бенедиктом у VI ст., монастир повинен був надавати теплий прийом мандрівникам, пілігримам і жебракам, особливо хворим. Тому при ньому облаштовувалась лікарня, яка, окрім допомоги тимчасовим пацієнтам, слугувала будинком відпочинку для старих монахів, що страждали на невиліковні хвороби. Вона була притулком для оздоровлення монахів, яким лікарі пускали кров кілька разів на рік. Кровопускання за тих часів

вважалося найкращим засобом зняття стресу, викликаного перевтомою, і кожного разу воно вимагало тижневого перебування за умов повноцінного харчування, відпочинку у приємному оточенні та вправ згідно рекомендаціям Авіценни, видатного арабського лікаря XIII століття, який мав великий вплив на європейську медицину.

Для ужиткових цілей та душевного задоволення при лікарні влаштовувався лікарняний сад. В ньому вирощувались лікарські та ароматичні трави і фрукти, які використовували в їжі, для приготування ліків та лікувальних ванн, вироблення духмяних свічок для обкурювання приміщень з метою дезінфекції. Керував лікарнею і садом лікарняний служка, який наймав садівників, привозив з міста лікаря та аптекаря, якщо лікування вимагало більшого, ніж застосування вирощуваних лікарських трав. На плані Вільберта зображений лікарняний сад Християнської церкви – маленька огорожена закрита ділянка. Огорожа відділяє його від будівлі у декілька кімнат, зі входом у вітальню, в одну з стін якої вбудовано залізні ґрати. Можна уявити, що через них хворі монахи могли спілкуватися із здоровими.

Сад келаря був потрібний для постачання монастирю овочів та трав і не тільки для їжі. Сіно з очерету, м'яти і таволги отримували для посипання підлоги у трапезній та туалеті. Користуватися садом могли не тільки монахи, а й численні садові працівники та гості монастиря. З трав, що виростала поміж фруктових дерев, отримували сіно для корів, яке зберігали у спеціально огороженому місці. Келар відповідав також за постачання меду та воску, з якого виробляли свічки. Воскові свічки вважались кращими від сальних, від яких під час горіння утворювався неприємний запах. Бджіл розводили у фруктовому саду, а іноді і за стінами монастиря. Серед англійських садів келаря був і Ковент Гарден, сад Вестмінстерського абатства. Його колишня територія – один із центральних районів сучасного Лондона, а його назва і досі нагадує про квіти та фрукти.

Келар, ризничий, роздавальник милостині, кожен із послушників, і навіть той, хто відчиняє ворота монастиря, могли мати свої власні садочки. Ризничий міг постачати квіти на церковні свята як з монастирського, так і власного саду. Це були лавр, падуб та плющ на Різдво, тис і ліщина на Великдень, березове гілля на травень, червоні троянди й ясенник для гірлянд на свято Тіла Христового у червні, білі лілеї та червоні троянди на дні великомучеників. В саду того, хто роздає милостиню, зазвичай росла шовковиця як символ розп'яття Христа.

У північній частині монастиря знаходився зелений двір, який нагадував село: з пекарнею, зерноховищем, пивоварнею, майстернею для виготовлення свічок, лавкою м'ясника. На думку С.Ландсберг, цей двір нагадував сучасний парк машин, тільки приїжджали туди кінями, яких не ставили до стійла, а прив'язували і пускали травою на пасовисько. В монастирі вирощували технічні рослини: марену та крокус, з яких виробляли барвники для фарбування тканин, одягу, ілюмінації рукописів; коноплі, що використовували як сировину для виготовлення мотузки та полотна.

З винограду, вирощуваного в монастирі, виготовляли вино, оцет, що використовувався в кулінарії. У північній Європі виноградники з'явилися близько 280 р. до н. е. завдяки римлянам. Після падіння Римської імперії культивування винограду продовжувалось. Оскільки вино було необхідне для причастя; з VI ст. розведенням винограду зайнялись монастирі. Свідчення про виноградники зустрічаються в VII ст. у творах бенедиктинського монаха Беди (бл. 672-735 pp.), а також Законах короля Альфреда в X ст. У теплому кліматі Британії в XI-XII ст. виноград ще визрівав для одержання достатньої кількості вина, а після того, як погода стала більш холодною і вологою, монастирські виноградники почали замінюватися плодовими садами.

Важливою складовою середньовічної дієти була риба, оскільки вода і народжені в ній істоти вважались чистими у порівнянні з земними творіннями. Рибні ставки у монастирях були двох типів: віваріум – для розведення риби та сервіторіум – для її збереження. Оскільки риба була переважаючою частиною монастирської дієти, для отримання повсякденного півфунта рибного продукту на кожного монаха знадобився б водний басейн площею у два акри. Тому рибу подавали тільки святковими днями, а рибний ставок у монастирі був скоріше символом престижу.

Обнесення монастиря стінами не сприяло наявності території, достатньої для вирощування всього необхідного для його функціонування. Оточуючи монастир, поза його стінами розміщувалися селянські ферми, які постачали йому тварин, птицю, яйця. Повсякденною необхідністю було і паливо, що привозилось із навколишніх лісових вирубок. Коли в окрузі лісу не було, використовували вугілля, хмиз, гілки горіха. Якщо територія монастиря була невеликою, виноградники та рибні ставки знаходилися на прилеглих до нього ділянках. 90% місцевого населення жило не на монастирських землях, проте саме від них монастир отримував основний прибуток.

Селянин, що виплачував церкві десятину, займав мініатюрну садибу з двором, місцем для кухні, іноді пасовиськом та фруктовим садом.

Абати та єпископи володіли великими, обнесеними стінами садами, подібними до парків. У цих садах могли жити тварини – зайці, кролі, косулі, олені. Серед садових птахів зустрічалися фазани, куріпки, солов'ї, чорні дрозди, щиглі, коноплянки. Річки та ставки були багаті на рибу та водоплавних птахів.

Елементами середньовічного саду, притаманними і монастирському, були рови, огорожа, грядки, трельяжі, перголи, доріжки, сидіння. Рови мали геометричну форму і з'єднувались з рікою, щоб вода не застоювалась. Вони слугували для захисту не від ворогів, а від тварин (оленів). Повздож ровів виростили верби, очерет, м'ята; у воді плавали риби та водяні птахи. Для спорудження огорожі використовували камінь, цеглу, ущільнений ґрунт. Іноді огорожі робили у вигляді живоплотів, висаджуючи вербу разом з виноградом [5]. Для середньовічних садів були характерні підвищені понад рівнем доріжок неширокі (по 1,2 м) грядки, що було зручно для їх обробки. Боки грядок укріплювались дошками, черепицею, цеглою, плетінням з верби. Трельяжі та перголи (зелені тунелі) з витких рослин на дерев'яних рейках використовували і як садові стіни. Серед витких рослин можна назвати виноград, розмарин, троянди, плющ, жимолость і тикву. Найпростішими доріжками були трав'яні та ґрунтові, іноді у монастирях їх робили стійкішими – з цегли або гравію. У деяких монастирських садах влаштовувалися лабіринти – ділянки саду зі складним планом звивистих доріжок, засаджених з обох боків рослинами, з одним або двома виходами. Лабіринт символізував складне і заплутане буття людини, на життєвому шляху якої трапляються сім гріхів та сім чеснот. Він символізував також хресний шлях Ісуса. Поздовж рисунку лабіринту, викладеного мозаїкою на підлозі храму, богомольці замість далекого ходіння на прощу мали повзти навколішки.

У результаті археологічних розкопок отримано відомості щодо робочих інструментів середньовічного садівника. Це, перш за все, лопата, виточена з твердого дерева, з т-образною ручкою, іноді вкрита залізом по краях або знизу. Мотика, що нині рідко використовується, слугувала для різних операцій: риття траншей, перекопування та розпушування землі, корчування пеньків. Секатором обрізували гілки дерев, формували огорожі, зрізали суки для палива. Серпом, іноді з зубчастими краями, зрізали колоски зернових, обрізали траву навкруг дерев та стежок. Коса була необхідною при заготівлі трави у луках та підстригання трав'яного покриву в саду, що проводилось двічі на рік. Для щеплення дерев використовували три інструмента: маленьку пилу, клиноподібний та прищепний ніж. В арсеналі садівника знаходились також кошики для сівби, ножиці для стриження овець, лом, садильний кіл, рейки та мотузка з вузликами для розмічення грядок. Серед цікавих винаходів тих часів можна назвати два. По-перше, це велика дерев'яна палиця з двома зуб'ями на кінці у вигляді виделки, яка допомагала носити на плечі дрова та хмиз, а також підтримувати трельяжі. По-друге – глиняний (а у заможних господарствах металевий) глек із невеликим отвором зверху для заливання води і кількома мілкими отворами у днищі для її розпилення. Такий глек використовувався як поливальниця, витікання води з якої можна було припинити, заткнувши пальцем верхній отвір [2].

У X-XI ст. діяльність чернечих орденів, поширюючись Європою, проявилася і на землях Київської Русі. Монастирі та оточуючі їх сади з'явилися тут після Хрещення, але дослідження археологів показали, що садівництво існувало задовго до цієї події [9]. Властиве для Давньої Русі поєднання естетичної спрямованості з утилітарною згодом розвивалося за монастирськими стінами. У монастирських садах Києва XI ст. розводили вишню, яблуню, грушу, сливу, виноград. Відомим був яблуневий сад при Печерській Лаврі. В цьому ж столітті при монастирях почали відкриватися притулки для хворих та інвалідів. Перший з них організував Феодосій Печерський при Печерській Лаврі, для чого в монастирському саду вирощувались і лікарські рослини. В XI ст. було закладено сад при Софійському соборі, монастирі з садами почали з'являтися в Галичині і Волині. З XIV ст. монастирі з прилеглими до них садами поширилися на московських землях. Садам слов'янських монастирів, які володіли більшими територіями, ніж західноєвропейські, притаманний пейзажний стиль, вільне планування і стриманість у використанні декоративних елементів.

У Західній та Східній Європі і до сьогодні збереглося чимало монастирів, що відновлюються, функціонують як культові споруди або об'єкти туризму. Створені при них сади допомагають відновити єдиний архітектурний ансамбль, властивий їм за давніх часів. Зокрема, сад монастирського типу 1994 р. відновлений в Англії, Шрусбері, при монастирі, що існував там у XII-XIV ст., у Росії,

Твері, при Святокатерининському жіночому монастирі прихожанин-садівник Валерій заклад сад у 2002 р. В Україні планується реставрувати монастирський сад при Києво-Печерській Лаврі. Відтворення середньовічного монастирського саду, заснованого на автентичності, надає можливість оцінити його набагато більшою мірою, ніж за стародавніми описами та рисунками.

Джерельні приписи

1. Harvey J. H. Medieval gardens / John Harvey. – London: Batsford, 1981. – 199 p.
2. Landsberg S. The Medieval Garden / Silvia Landsberg. – London: The British Museum Press, 1995. – 144 p.
3. Вергунов А.П. Монастыри. Природа и люди (Монастырские сады) / Вергунов А.П., Горохов В.А. – М.: Изд-во журн. «Москва», 2006. – 624 с.
4. Тарас В.Я. Монастирські сади Галичини (X – середина XIX ст.) / В.Я. Тарас. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2006. – 325 с.
5. Рубцова О.Л. Середньовічний сад: минуле і сучасне / О.Л. Рубцова. – К.: Дім, сад, город, 2008. – 38 с.
6. Тарас В.Я. Формування ландшафтного та планувально-композиційного укладу монастирських садів Галичини (X – середина XIX ст.) / В.Я. Тарас: автореф. дис... канд. архітектури. 18.00.01 – «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури». – Львів, 2001. – 12 с.
7. Zuylenvan G. The Garden Visions of Paradise / Gabrielle van Zuylen; [Trans. by I. Mark Paris]. – London: Thames & Hudson, 1995. – 176 p.
8. Аверинцев С.С. Рай / С.С. Аверинцев // Мифы народов мира. Энциклопедия. – В 2-х тт. – Т. 1. К.-Я. / Ред. С.А. Токарев. – М.: Сов. энциклопедия, 1982. – С. 363-366.
9. Родічкін І. Сад і культура України / Іван Родічкін, Ольга Родічкіна // Поезія українського парку. – Хроніка-2000. – № 41-42. – К., 2001. – С. 48-141.

Резюме

Зазначається, що внесок монастирів у садівництво був величезним. Вони знаходились на передньому краї у справі культивування та інтродукції рослин, розповсюдження медичних та ботанічних знань.

Ключові слова: монастир, сад, історія, садівництво, відтворення.

Summary

Gamaliya K. Monasteries gardens of Europe are at times of middle ages

The article underlines that the contribution of monasteries to horticulture was enormous. Monasteries were in forefront of cultivation and introduction of plants, the dissemination of medical and botanical knowledge. The investigation of history of Medieval gardens is important for re-creation of monastery gardens as the part of historical heritage and the objects interesting for tourism.

Key words: monastery, garden, history, gardening, re-creation.

Аннотация

Отмечено, что вклад монастырей в садоводство был огромным. Они находились на переднем крае в деле культивирования и интродукции растений, распространения медицинских и ботанических знаний.

Ключевые слова: монастырь, сад, история, садоводство, воссоздание.